

JULIAN GEMBALSKI

SPROSTOWANIA I UZUPEŁNIENIA DO KATALOGU ZABYTKÓW SZTUKI PAN NA TEMAT ORGANÓW NA GÓRNYM ŚLĄSKU

Abstrakt. Artykuł przedstawia analizę katalogowych opisów wyposażenia kościołów z terenu dawnego powiatu pszczyńskiego, ze szczególnym uwzględnieniem występowania historycznych organów. Wyniki inwentaryzacji opublikowano w 1961 roku. Ten tom zawierał opisy 25 kościołów, opracowane w ramach inwentaryzacji zabytków na obszarze ówczesnego województwa katowickiego. W dziesięciu opisach organy pominięto całkowicie, mimo że posiadały cechy historyczne, trzy instrumenty natomiast wspomniano, podając jedynie orientacyjne daty. Zbyt powierzchowne ujęcie zagadnienia oraz błędna klasyfikacja cech stylistycznych organów wynikały z braku specjalistycznej wiedzy organologicznej wśród ówczesnych katalogujących (historyków sztuki). W latach sześćdziesiątych organologia jako dyscyplina specjalistyczna dopiero się kształtowała. Mimo to ta inwentaryzacja stanowiła pierwszy impuls do systematycznych badań oraz kompleksowego rejestrowania zabytkowych organów w Polsce.

Słowa kluczowe: organy historyczne; Górny Śląsk; dawny powiat pszczyński; inwentaryzacja

CORRECTIONS AND ADDITIONS TO THE POLISH ACADEMY OF SCIENCES' CATALOGUE OF ART MONUMENTS WITH REGARD TO ORGANS IN UPPER SILESIA

Abstract. This article presents an analysis of catalog descriptions of the furnishings of churches in the former Pszczyna County, focusing on the presence of historic organs. The inventory results were published in 1961. This volume included descriptions of 25 churches, prepared as part of an inventory of historical

Prof. dr hab. Julian GEMBALSKI, Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego w Katowicach, Katedra Organów i Muzyki Kościelnej, Muzeum Organów Śląskich; e-mail: gembalski@op.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0319-6737>.

monuments in the then Katowice Voivodeship. Organs were omitted entirely in 10 of the descriptions, despite exhibiting historical features, while three instruments were mentioned only with approximate dating. The reason for the overly superficial approach to organs and the erroneous classification of their stylistic features stemmed from the lack of knowledge about organs among the then catalogers (art historians). In the 1960s, organology as a specialized discipline was still in its infancy. However, the inventory provided the first impetus for systematic research and a comprehensive inventory of historic organs in Poland.

Keywords: historic organs; Upper Silesia; former Pszczyna Country; inventory

W badaniach nad zabytkowymi organami jednym z najważniejszych problemów jest ustalenie autorstwa oraz datowanie instrumentu. Brak dokumentów archiwalnych oraz innych źródeł, które mogą rzucić światło na te dwa elementy identyfikacji organów, wymaga prowadzenia szczegółowych badań porównawczych oraz – w wypadku braku źródeł archiwalnych – poszukiwania źródeł pośrednich, takich jak kroniki, protokoły wizytacyjne czy opracowania monograficzne parafii i kościołów. Szczególne znaczenie ma jednak analiza zachowanych dokumentów archiwalnych. Są to w pierwszym rzędzie kontrakty, umowy, projekty, protokoły odbiorów, rachunki i korespondencja między parafiami bądź instytucjami władzy duchownej (np. kurią biskupią) a organmistrzem. Istotnym elementem badań jest również analiza zachowanych inskrypcji, znajdujących się często w niedostępnych miejscach wewnątrz instrumentu¹. Wnikliwa analiza dokumentów archiwalnych pozwala np. na ustalenie autorstwa organów na podstawie protokołów ostatecznego zakończenia inwestycji, a nie tylko jej projektowania. Zdarza się bowiem, że wnioski na temat autorstwa wysuwane są na podstawie dokumentów projektowych lub korespondencji. W wielu wypadkach do budowy jednak nie dochodziło, a szczegółowe opisy projektowanych organów, wraz z dyspozycją, pozostawały tylko jedną z wielu ofert. Dotyczyło to nie tylko budowy organów, ale także ich remontów czy translokacji. W wypadku instrumentów nowszych, zwłaszcza z okresu międzywojennego (z którego zachowało się więcej dokumentów), pomocne są również kwerendy prasowe, w tym analiza artykułów zamieszczanych w prasie wyznaniowej i regionalnej.

Pojawiające się od wielu lat monografie parafii lub opisy historycznych kościołów, pisane przez naukowców niebędących organologami, powielają często dane, które nie są weryfikowane z powstającymi coraz częściej specjalistycznymi pracami organologicznymi. Skutkuje to szeregiem nieścisłości lub całkowitym pominięciem organów w opisie obiektów znajdujących się w świątyniach.

¹ Por. Julian Gembalski, „Inskrypcje i tabliczki firmowe jako źródło w badaniach nad organami śląskimi”, w: *Organy na Śląsku*, t. 5, red. Julian Gembalski (Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2014), 47-58.

Problem z identyfikacją autorstwa i dokładnego datowania organów zabytkowych pojawił się już w momencie tworzenia ewidencji, jaką zapoczątkowano w latach pięćdziesiątych XX wieku. Zanim wprowadzono w życie Ustawę o ochronie zabytków (w 1962 roku), przystąpiono w 1951 roku do opracowywania kart zabytków, w tym zabytków sakralnych, opisując znajdujące się w nich obiekty ruchome, do których należą także organy. Celem było zakładanie kart ewidencyjnych, a w konsekwencji wpisywanie tych obiektów do rejestru zabytków. Zgodnie z założeniami akcji inwentaryzacyjnej, wpisy miały za zadanie ochronę prawną zabytków, co jest jednoznaczne z zachowaniem ich jako dziedzictwa kultury. Następstwem takiego podejścia było stworzenie mechanizmów ochrony konserwatorskiej, w oparciu o wytyczne opracowywane w większości krajów europejskich, a także metody stosowane w strategii ochrony zabytków. Rezultaty szeroko zakrojonej akcji inwentaryzacyjnej publikowane były w serii Katalogów Zabytków Sztuki, redagowanej przez Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk².

Analiza wydawanych od 1951 roku Katalogów Zabytków Sztuki ukazuje problemy, jakie ówcześni historycy i historycy sztuki mieli z opisem inwentaryzacyjnym organów i ich kwalifikacją do grupy zabytków. Te problemy wynikały z braku przygotowania merytorycznego wielu inwentaryzatorów do oceny organów pod kątem ich cech konstrukcyjnych, brzmieniowości, czy nawet przynależności do konkretnej epoki historycznej. Organy utożsamiano w pierwszym rzędzie z ich strukturą zewnętrzną, a więc stylem prospektu i elementami wystroju plastycznego, nie uwzględniając specyfiki ich konstrukcji, pozostającej w ścisłym związku z czasem powstania, co przekłada się także na cechy brzmienia. Organy traktowano więc jako byt zintegrowany, nie rozróżniając między częścią statyczną (szafa, prospekt), a dynamiczną (mechanizm instrumentu, system sterowania, zespół brzmieniowy). Określenia „organy barokowe” czy „organy z XVII wieku” mogły więc dotyczyć jedynie zdefiniowania cech zewnętrznych, podczas gdy ich wnętrze (czyli właściwy instrument) mogło reprezentować zupełnie inny okres historyczny. Trudno winić tutaj osoby, które dokonywały w tamtym czasie opisów zabytków w oparciu o swoją wiedzę historyczną i wiedzę z historii sztuki, jednak z pominięciem szerokiej wiedzy z dziedziny instrumentologii, która po wojnie praktycznie nie istniała. Ta dyscyplina, wyodrębniona z muzykologii, posiada odrębny zakres pojęciowy, niezbędny do wdrożenia metody badawczej

² Katalogi Zabytków Sztuki wydawane były od 1951 roku w dwóch seriach. Pierwsza obejmowała 13 tomów i opierała się na dawnym podziale na województwa. Poszczególne zeszyty obejmowały ówczesne powiaty, według obowiązującego wówczas podziału administracyjnego. Po 1975 roku wydawano tzw. serię nową, która opierała się na podziale na 49 województw. Wydawcą był cały czas Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk.

i kwalifikowania obiektów w oparciu o konkretne kryteria. Brak tych kryteriów skutkował nie tylko błędną kwalifikacją zabytku, ale często wręcz pomijaniem organów w opisie wyposażenia świątyni.

Pierwsza seria Katalogów Zabytków Sztuki, rozpoczęta w 1951 roku, z pewnością jest materiałem niezwykle cennym i mimo wielu braków w interesującym nas obszarze dotyczącym organów, dostarcza wiedzy na ich temat w odniesieniu do czasu, w którym katalogi były tworzone. Krytyczne spojrzenie na zawartość katalogów pozwala jednak na dokonanie weryfikacji zawartych w nich opisów organów w oparciu o wiedzę pozyskaną w trakcie prac badawczych, prowadzonych od wielu lat zarówno przez indywidualnych badaczy, jak i zespoły działające we współpracy z Ośrodkami Dokumentacji Zabytków czy uniwersyteckimi Instytutami Muzykologii oraz Katedrami Organów Akademii Muzycznych.

Poniżej dokonano analizy jednego, wybranego spośród dziesiątek tomów serii Katalogów Zabytków Sztuki. Do opisu wybrano zeszyt 10 tomu VI, obejmującego dawne województwo katowickie³. Ten zeszyt zawiera opisy inwentaryzacyjne obiektów dawnego powiatu pszczyńskiego. Wybór podyktowany był możliwością porównania zawartości analizowanego zeszytu z rezultatami badań, jakie autor prowadzi od lat w archidiecezji katowickiej, opracowując materiały źródłowe do dziejów organów na jej terenie. Konfrontacja opisów zawartych w Katalogu z aktualnym stanem wiedzy o organach, które zostały wspomniane (najczęściej bez szczegółów) lub też pominięte przez autorów, wskazuje na trudności w identyfikowaniu samych obiektów, co wynikało – jak wspomniano już wyżej – z braku odpowiednich kryteriów badawczych i wiedzy organologicznej. W opisie trzydziestu sześciu miejscowości (kwalifikowanych według ówczesnego podziału administracyjnego) znalazły się 22 kościoły, zinwentaryzowane w oparciu o kryteria przyjęte dla całego programu. Poniższy zestaw ułożony jest w porządku przyjętym w analizowanym tomie, z uwzględnieniem obowiązujących wówczas nazw miejscowości/geograficznych.

Bojszowy Górne (obecna nazwa: Bojszowy lub Bojszowy Stare), s. 1-2

Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela (aktualne wezwanie: Narodzenia św. Jana Chrzciciela), murowany, wybudowany w latach 1903-1904, na miejscu spalonego w 1905 roku kościoła drewnianego. Organy niewymienione.

Znajdujący się w kościele instrument wybudował w 1906 roku Ernst Kurzer z Gliwic. Organy posiadają 15 głosów, 2 manualy i pedał. Traktura pneumatyczna.

³ *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 6: *Województwo katowickie*, red. Izabela Rejdach-Samkowa i Jan Samek, z. 10, Powiat Pszczyński (Katowice: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk i Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach, 1961). Inwentaryzację przeprowadzili Tadeusz Chrzanowski i Marian Kornecki.

Prospekt neogotycki. Piszczalki prospektowe wtórne, odtworzone po likwidacji na cele wojenne w 1917 roku piszczałek oryginalnych. Ciekawostką jest fakt wbudowania (prawdopodobnie ze względu na brak środków finansowych w okresie międzywojennym) tymczasowych piszczałek z drewna. Zachowane egzemplarze przekazano w 2024 roku do Muzeum Organów Śląskich w Katowicach.

Brzeźce, s. 2-3

Kościół parafialny pw. Matki Boskiej Szkaplerznej, murowany, neogotycki, zbudowany w 1908 roku na miejscu rozebranego kościoła drewnianego. Organy niewymienione.

Po ukończeniu nowego kościoła firma Martin Binder u. Sohn z Regensburga wybudowała w 1912 roku 24-głosowe organy o trakturze pneumatycznej, 2 manualach i pedale. Organy, zachowane do dziś w niezmienionym stanie, umieszczono w szafie z architektonicznym, symetrycznym prospektem, o skromnej dekoracji, zapowiadającym stylistykę modernistyczną.

Ćwiklice, s. 3-5

Kościół parafialny pw. św. Marcina, wzniesiony pod koniec XVI wieku, drewniany. Wymieniony chór muzyczny, wsparty na czterech słupach. Organy niewymienione. W roku tworzenia inwentaryzacji (przed 1961 rokiem), na chórze stał instrument Heinricha Dürschlaga z Rybnika, zbudowany ok. 1875 roku. Organy miały 8 głosów (6 w manuale o skali C-c3, 2 w pedale o skali C-c1, z repetycją pierwszej oktawy), wiatrownice klapowo-zasurowe, stół gry wbudowany w lewy bok szafy. Interesującym szczegółem, który powinien zwrócić uwagę inwentaryzatora, były barokowe uszaki, pochodzące prawdopodobnie z wcześniejszego instrumentu, wymienianego w protokole wizytacyjnym z 1720 roku. Organy zostały rozebrane w 1978 roku. Podczas wizytacji parafii przeprowadzonej w 2002 roku, autor odnalazł w wieży pozostałości instrumentu (wiatrownice, klawiaturę, miechy, barokowe uszaki), które zostały przekazane do Muzeum Organów Śląskich. Posłużyły one do zbudowania repliki organów, stanowiących dziś eksponat muzealny⁴.

⁴ Por. Julian Gembalski, „Odnalezione elementy zabytkowych organów kościoła św. Marcina w Ćwiklicach i ich adaptacja do celów muzealnych”, w: *Organy na Śląsku*, t. 3, red. Julian Gembalski (Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2004).

Golasowice, s. 6-7

Kościół filialny, drewniany, pw. Najświętszej Maryi Panny. Spłonął z całym wyposażeniem w 1973 roku. Nowy, murowany, parafialny, pw. Narodzenia Najświętszej Maryi Panny, zbudowany w 1986 roku. Organy niewymienione. Do pożaru, a więc w okresie tworzenia inwentaryzacji, w kościele istniały organy, wybudowane prawdopodobnie przez Heinricha Dürschlaga w 1854 roku. Zostały powiększone w 1902 roku, z zachowaniem pierwotnej szafy i zmianą traktury na pneumatyczną. Organy miały 9 głosów, 1 manual i peda⁵.

Góra, s. 8-9

Kościół parafialny pw. św. Barbary. Drewniany, zbudowany w drugiej połowie XVI wieku. Wymieniony chór muzyczny, drewniany, wsparty na dwóch słupach. Brak wzmianki o organach, co może wiązać się z faktem rozbudowy kościoła (pierwotnie kaplicy) w 1950 roku poprzez dodanie między prezbiterium a kruchtę obszernej nawy. W momencie prowadzenia inwentaryzacji we wnętrzu nie było organów⁶.

Grzawa, s. 9-11

Kościół parafialny pw. św. Jana Chrzciciela (aktualne wezwanie: Ścięcia św. Jana Chrzciciela), drewniany, pochodzący z początku XVI wieku. Wymieniony jest drewniany chór muzyczny, wsparty na czterech słupach. W szczegółowym opisie wyposażenia kościoła wymienione są „organy barokowe w. XVII” (s. 10). Biorąc pod uwagę cechy zewnętrzne, konstrukcję i częściowo zespół brzmieniowy, datowanie na XVII wiek można uznać za wiarygodne. Pozytyw miał pierwotnie krótką oktawę, zmienioną w nieznanym czasie na oktawę chromatyczną od dźwięku „E”. W 1917 roku pozbawiono go piszczałek prospektowych, o czym świadczy pismo firmy Klimosz i Dyrszlag z 1929 roku, w którym zawarta jest propozycja rekonstrukcji prospektu. Zostały odtworzone jako cynkowe. Ta firma proponowała także dodanie jednego głosu ośmiostopowego (Gamby lub Salicetu), co jednak nie zostało zrealizowane. Istniejący głos Portunal 8’ może być jej autorstwa lub też został dobudowany przez innego organmistrza.

⁵ Por. Julian Gembalski, „Nie zachowane organy zabytkowe na terenie Archidiecezji Katowickiej”, w: *Organy na Śląsku*, t. 3, red. Julian Gembalski (Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2004), 11-82.

⁶ Zob. *Szlakiem drewnianych kościołów Archidiecezji Katowickiej* [red. Mirella Gontarz i Leszek Makówka] (Katowice: b.w., b.r.).

Prawdopodobnie w okresie międzywojennym zlikwidowano oryginalne, ażurowe elementy snycerskie w polach piszczałkowych i zastąpiono je kotarami z pełnego drewna. Naprawy pozytywu wykonywał m.in. Ferdynand Suchy z Ustronia (1968) i Florian Witosz z Pszczyny (1987-1988). Ten ostatni wstawił – na miejsce głosu Kwinta lub Oktawa – głos tercjowy, który nazwał „Seksaltera” (sic!).

Organy posiadają 8 zasuw, 7 głosów (brakuje jednego głosu). Część piszczałek nie jest oryginalna. Na strychu zachowane są dwa miechy klinowe. Aktualnie instrument jest nieczynny i oczekuje na podjęcie kompleksowych prac konserwatorskich. Ze względu na jego wartość, prace zostaną powierzone organmistrzowi o wysokich kwalifikacjach i uprawnieniach do pracy przy obiektach zabytkowych i poprzedzone sporządzeniem dokumentacji konserwatorskiej i programu prac.

Warto dodać, że organy uniknęły likwidacji w latach siedemdziesiątych, kiedy to ówczesny wizytator, ks. Piotr Sopora, zalecił ich usunięcie i zakupienie w ich miejsce fisharmonii (protokół wizytacji z 27 maja 1970 roku). Na szczęście tego polecenia nie wykonano i ocalono w ten sposób zabytkowy instrument⁷. W 2009 roku założono dla pozytywu Kartę Ewidencyjną w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków (kartę sporządził Juliann Gembalski).

Kobiór, s. 12-13

Kościół parafialny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, zbudowany w latach 1911-1912. Murowany, neogotycki. W Katalogu kościół niewymieniany. Jego walory architektoniczne i wartościowe wyposażenie uszły uwadze inwentaryzatorów, którzy w tej miejscowości wymieniają jedynie chałupy drewniane i stodoły z XVIII-XIX wieku, a także jeden murowany dom zbudowany w pierwszej połowie XIX wieku.

W kościele organy wybudowała w 1912 roku firma Paula Berschdorfa z Nysy. Otrzymały 18 głosów, rozłożonych na dwa manualy i pedał. Posiadają wiatrownice stożkowe i pneumatyczną trakturę. Stół gry, umieszczony na osi organów, zwrócony jest w stronę ołtarza (organista siedzi przodem do ołtarza). Dyspozycja, zachowana w stanie oryginalnym, odzwierciedla typową estetykę późnego romantyzmu. Organy posiadają unikatowy prospekt o pięciu polach piszczałkowych, z najwyższą, środkową wieżą wysuniętą ryzalitowo, na rzucie

⁷ Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach, Grzawa, Budowy 1975-1985, AL. 2910; Archiwum J. Gembalskiego (dalej: AJG): Julian Gembalski, *Protokół oględzin wstępnych z dnia 14.01.1995* (mps); Julian Gembalski, *Opinia na temat zabytkowych organów kościoła pw. Ścięcia św. Jana Chrzciciela w Grzawie z dn. 1.02.1995*; *Protokoły wizytacyjne 1970, 2002, 2007. Kosztorys O. Nowakowskiego z 1.02.1995 i in.*

trójkąta. Dynamiczny układ piszczałek oraz fantazyjnie ukształtowane formy pól, z elementami neogotyku i secesji, tworzą niezwykle oryginalne rozwiązanie plastyczne.

Organy były remontowane przez firmę Klimosz i Dyrszlag w 1939 roku (dodano wówczas tremolo), po wojnie organami opiekowała się m.in. firma Franke i Jona. Od 2023 roku organy przechodzą gruntowną konserwację, prowadzoną przez organmistrzów Piotra Nowakowskiego i Piotra Antosa⁸.

Kryry, s. 13-14

Kościół fil. pw. św. Karola Boromeusza (obecnie parafialny). Zbudowany w 1843, rozbudowany w 1928 roku. Organy niewymienione. Istniejący w kościele instrument zbudowała firma Schlag und Söhne ze Świdnicy. Ich pochodzenie i data instalacji w kościele w Kryrach nie są wystarczająco udokumentowane. Analiza źródeł archiwalnych, znajdujących się kiedyś w Archiwum Parafialnym w Suszcu, wskazuje, że organy zostały zbudowane dla kościoła w Suszcu w 1898 roku (data ukończenia nowego kościoła) i przeniesione po wojnie do kościoła w Kryrach. Mogło to nastąpić po 1960 roku, kiedy w kościele w Suszcu firma Biernacki wybudowała nowe organy (1963). Instrument posiada 8 głosów, 1 manual i pedał z głosem 16' transmitowanym z manualu oraz pneumatyczna trakturę. Ze względu na rok prowadzenia inwentaryzacji kościoła w Kryrach (ok. 1960) można przypuszczać, że organów nie było jeszcze w kościele.

Krzyżowice, s. 14-16

Kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła. Murowany, zbudowany w latach 1793-1799. W opisie wyposażenia kościoła wymienione organy, jednak lakoniczna wzmianka o treści „Organy o charakterze rokokowym 1. poł. w. XIX” (s. 15), tylko częściowo charakteryzuje instrument. Struktura zewnętrzna, w tym prospekt i skromne elementy dekoracyjne, nawiązują do koncepcji klasycystycznej, z elementami baroku i rokoka (akroteriony, liście akantu, skromne uszaki z elementami kwiatowymi). Prospekt nawiązuje wprost do trzyczęściowej, symetrycznej koncepcji klasycystycznej, z trzema polami piszczałkowymi, z których środkowe, wyższe, wysunięte jest nieco do przodu.

Organy wybudował w 1864 roku organmistrz rybnicki Heinrich Dürschlag. Dyspozycja o 10 głosach (8 w manuale, 2 w pedale) kontynuuje tradycję małych organów wiejskich kościołów, dysponujących najczęściej jednym manuałem

⁸ AJG, Ankieta Dotycząca Organów z 1982 r.; Oferta remontu P. Nowakowskiego z 2023 r.; Protokoły wizytacyjne.

i pedałem. Ten typ instrumentów budowany był dość powszechnie w XIX wieku nie tylko na Śląsku, a Heinrich Dürschlag pozostawił ich kilkanaście. Konserwacja organów w Krzyżowicach, połączona z częściową rekonstrukcją, wykonana została w 1992 roku przez organmistrzów: Mieczysława Klonowskiego i Marka Urbańczyka. Dokładny opis historii, procesu konserwatorskiego oraz konstrukcji organów zawarty został w pracy Marka Urbańczyka pt. *Organy Heinricha Dürschlaga z 1864 roku w kościele św. Michała Archaniola w Krzyżowicach i opublikowany w III tomie serii Organy na Śląsku*⁹.

Łąka, s. 16-17

Kościół parafialny pw. św. Mikołaja, drewniany, na podmurówce. Wymieniony chór muzyczny, organy niewymienione. Znajdujący się na chórze zabytkowy instrument został zbudowany w 1865 roku przez Heinricha Dürschlaga z Rybnika. Remontowany był przez tę samą firmę w 1891 roku, o czym świadczy inskrypcja umieszczona na wklejce wewnątrz organów. Występuje w niej również imię syna budowniczego – Hansa. Gruntowną konserwację wykonał w latach 2005-2006 organmistrz Maciej Tomaszewski z Gliwic¹⁰. Organy posiadają 11 głosów, 1 manual (8 głosów) i pedał (3 głosy). Założenia konstrukcyjne powielają schemat innych instrumentów Dürschlaga z tego okresu (wiatrownice, traktura, boczne umieszczenie klawiatury, trójsekcyjny prospekt, dekoracja snycerska)¹¹.

Miedźna, s. 17-20

Kościół parafialny pw. św. Klemensa Papieża. Drewniany, zbudowany w XVII, rozbudowany w XVIII wieku. Wymieniony chór muzyczny, wsparty na czterech słupach. Organy niewymienione.

Na chórze stoją od 1894 roku organy kościoła parafialnego w Bogucicach (Katowice-Bogucice), przeniesione po wybudowaniu w latach 1892-1894 kościoła

⁹ Por. Marek Urbańczyk, „Organy Heinricha Dürschlaga z 1864 roku w kościele św. Michała Archaniola w Krzyżowicach”, w: *Organy na Śląsku*, t. 3, red. Julian Gembański (Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2004), 85-120.

¹⁰ AJG, Koperta ŁĄKA (ADO 1983); dokumentacja remontu: Julian Gembański, Wstępna opinia na temat zabytkowych organów kościoła św. Mikołaja w Łące, 07.05.2005; Protokół odbioru z dn. 14.03.2006; M. Tomaszewski, Kosztorys z dn. 08.07.2005; Protokoły wizytacyjne, Karta ewidencyjna z 2009 r.

¹¹ Ciekawostką jest umieszczenie w cokole organów, wkomponowanym w balustradę chóru, obrazów przedstawiających świętą Cecylię i dwóch aniołów. Te elementy nie zwróciły uwagi inwentaryzatora.

murowanego, z dawnego kościoła drewnianego. Organy posiadają 12 głosów, rozłożonych na manual (9) i pedał (3). Wiatrownice klapowo-zasurowe, traktura gry i rejestrów – mechaniczna. Stół gry wbudowany jest w lewy bok szafy organowej. Prospekt klasycystyczny, utworzony z trzech płaskich pól piszczałkowych, ujętych w półkoliste arkady, zwieńczone płaskimi gzymsami. Środkowe pole, wyższe od pól skrajnych, wysunięte lekko do przodu. Część cokołowa organów przysłonięta jest balustradą chóru. Skromne elementy snycerskie, profile i gzymsy – złożone. Całe założenie architektoniczne, utrzymane w bardzo dobrych proporcjach, stanowi znakomity przykład klasycyzującego rozwiązania, uwolnionego od wpływów stylistyki epoki baroku i rokoka. Pomimo że instrument przeniesiony był z innego kościoła, jest bardzo dobrze wkomponowany w przestrzeń nowego wnętrza, zarówno od strony brzmieniowej, jak i architektonicznej.

Pielgrzymowice, s. 23-24

Kościół parafialny pw. św. Katarzyny. Drewniany, konstrukcji zrębowej, na kamiennej podmurówce. Wymieniony chór muzyczny, drewniany, nowy, wsparty na czterech słupach. Organy niewymienione.

Instrument, znajdujący się na chórze, wybudował wybitny organmistrz śląski – Johann Mathias Vinzenz Haas z Baborowa (od ok. 1860 roku posiadający warsztat w Głubczycach)¹². Dokładna data budowy organów w Pielgrzymowicach nie jest znana, można jednak przypuszczać, że powstały one we wczesnym okresie działalności, ze względu na bliskość Cieszyna, gdzie Haas wybudował swój pierwszy instrument (1838), jak i na podobieństwo struktury zewnętrznej do dzieł jego mistrza – Carla Kuttlera. Założenia konstrukcyjne, jak i forma prospektu nawiązują do organów Kuttlera wybudowanych w kościele w Łaziskach Rybnickich. Obydwa instrumenty posadowione są bezpośrednio na balustradzie chóru, wsparte na cokole, na którym umieszczony jest trójpolewy prospekt, składający się ze skrajnych, wyższych pól piszczałkowych oraz niższego pola środkowego. Piszczalki prospektowe pól skrajnych ułożone są

¹² Działalność Johanna Mathiasa Vinzenza Haasa jest opisana w pracy źródłowej: Wolfgang J. Brylla, „Nieznany-znany organmistrz głubczycki J.M.V. Haas”, w: *Śląskie organy*, t. 3, red. Grzegorz Poźniak i Piotr Tarliński (Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2013). Organy z Pielgrzymowic wymienione są bez datowania (s. 181). Badania materiałów z Archiwum Państwowego w Opolu, przeprowadzone przez ks. Grzegorza Poźniaka, również nie przyniosły informacji o instrumencie w Pielgrzymowicach. Por. Grzegorz Poźniak, *Johann Mathias Vinzenz Haas (1812-1899) – działalność organmistrzowska na Opolszczyźnie* (Opole: Sindruk, 2023).

w literę „v”, w polu środkowym labia tworzą linię prostą. Podobieństwo obu prospektów jest uderzające, co potwierdza wzorowanie się Haasa na swoim mistrzu. Prospekt organów pielgrzymowickich posiada bogatszą strukturę architektoniczno-plastyczną, składającą się m.in. z pilastrów z korynckimi głowicami, gzymsów, profilowanego łuku wieńczącego pole środkowe, złożonych rozetek i elementów snycerskich o motywach roślinnych. Pomijając żywą kolorystykę (która w momencie tworzenia opisu inwentaryzacyjnego mogła być inna), nie sposób nie zauważyć prospektu jako dominanty empory chórowej. Tym bardziej dziwi pominięcie organów przy tworzeniu inwentaryzacji tak interesującego i bogato wyposażonego kościoła. Dodatkowym impulsem do opisanie organów powinien być fakt działalności w Pielgrzymowicach wybitnej postaci polskiego ruchu narodowego – Karola Miarki, pełniącego od 1850 roku funkcje organisty i nauczyciela.

Organy w Pielgrzymowicach, zachowane w stanie oryginalnym, kilkakrotnie remontowane, posiadają 11 głosów, rozłożonych na manual (9 głosów) i pedał (2 głosy). Stół gry umieszczony jest w lewej ścianie szafy¹³.

Pszczyna, s. 25-36

Kościół parafialny pw. Wszystkich Świętych. Murowany, wzniesiony w 1754 roku. W bogatym opisie wnętrza kościoła wymieniony jest „chór muzyczny późnobarokowy w. XVIII (...), drewniany, o dwóch kondygnacjach, wsparty na sześciu okrągłych słupach” (s. 26). W części ilustracyjnej zamieszczono zdjęcie ukazujące prospekt organów o cechach barokowo-klasycystycznych. Organy niewymienione. Już w okresie tworzenia opisu inwentaryzacyjnego w szafie organów znajdował się instrument wielokrotnie przebudowywany, jednak jego struktura zewnętrzna zdradzała cechy zabytkowe, które nie zostały opisane.

Organy wzmiankowane są w kilku źródłach. Najstarsze zapisy pochodzą z lat 1664-1665 i dotyczą organów barokowych o dwóch manualach, wybudowanych na „nowym chórze”¹⁴. W protokole wizytacyjnym z 1720 roku wymienione są „duże organy z pedałem”¹⁵. Spłonęły one z pewnością w pożarze kościoła w 1748 roku. Nowe organy wybudował po tym roku Stanisław Stankiewicz

¹³ AJG, Ankieta dotycząca Organów, protokoły wizytacyjne.

¹⁴ Zob. Marta Kogut, „Protokoły wizytacyjne dawnych dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego”, w: *Organy na Śląsku*, t. 3, red. Julian Gembalski (Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2004).

¹⁵ Kogut, „Protokoły wizytacyjne dawnych dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego”, 238.

z Zatora, z fundacji dziedzica Ćwiklic, Józefa ze Zborowa Zborowskiego¹⁶. Zachowana do dziś forma architektoniczna i skromne elementy dekoracyjne (gzym-sy, ryzalitowy kształt wież piszczałkowych) mogą potwierdzać proveniencję XVIII-wieczną, dlatego niektórzy badacze, m.in. Ignacy Płazak, opisują organy jako dzieło Stankiewicza¹⁷. W kontekście zachowanych materiałów archiwalnych budzi to jednak wątpliwości. W 1836 roku powstał kolejny instrument. Zbudował go Carl Kuttler z Opawy. Zachowana umowa, zawarta między kolegium kościelnym a organmistrzem, z dnia 21 lipca 1836 roku, zawiera dyspozycję zawierającą 17 głosów rozłożonych na manual z 9 głosami, pozytyw z 4 głosami i pedał z 4 głosami. W paragrafie 2 umowy zawarta jest informacja o nowej szafie (prospekcie) „według załączonego rysunku”. Przesuwa to datę wykonania szafy na XIX wiek, choć jej styl nawiązuje do rozwiązań barokowo-klasycystycznych¹⁸. Nie jest wykluczone, że Kuttler wykorzystał samą ideę poprzedniego instrumentu lub nawet jakieś elementy dawnej szafy. Ta z pewnością została powiększona, gdyż w celu uzyskania miejsca na większy instrument powiększono emporę chórowe. Mówi o tym zapis w *Kronice Pszczyńskiego Wolnego Państwa Stanowego, spisany przez Henryka Wilhelma Fryderyka Schaeffera, informujący o tym, że „Księżę podarował tutejszemu kościołowi katolickiemu znaczną ilość drzewa na powiększenie chóru, żeby umożliwić budowę wielkich organów”*¹⁹.

Sam wygląd prospektu i jego stylistyka stały się pierwszym kryterium oceny organów przez badaczy dokonujących inwentaryzacji.

Organy utraciły w 1917 roku cynowe piszczałki prospektowe, które zostały odtworzone przez firmę Dominika Biernackiego w 1936 roku. Gruntownej przebudowy organów, ze zmianą traktury z mechanicznej na pneumatyczną, dokonano w 1956 roku, w 1969 roku natomiast firma Włodzimierza Truszczyńskiego z Warszawy powiększyła organy do 30 głosów i zmieniła trakturę na elektropneumatyczną²⁰.

¹⁶ Według: Jan Kruczek, *Z dziejów budowy organów na Ziemi Pszczyńskiej* (Pszczyna: Wyd. Towarzystwo Miłośników Ziemi Pszczyńskiej, 1983).

¹⁷ Ignacy Płazak, *Pszczyna. Zabytki miasta i regionu. Przewodnik po muzeum* (Pszczyna: Muzeum Wnętrz Pałacowych w Pszczynie, 1974), 21.

¹⁸ AAKat. Akta lokalne Pszczyna, Kościół Wszystkich Świętych.

¹⁹ Kronika Pszczyńskiego Wolnego Państwa Stanowego Henryka Wilhelma Fryderyka Schaeffera a od 1827 r. Księstwa Pszczyńskiego. Część Trzecia. Wyd. nakładem Urzędu Miasta Pszczyny. Pszczyna: b.w. [1983], s. 147.

²⁰ Dzieje pszczyńskich organów opisał: Mirosław Lachowski, *Historia organów w kościele pw. Wszystkich Świętych w Pszczynie* (Cieszyn: Stowarzyszenie Cieszyński, 2013). Opisy współczesnego stanu organów zawarte są m.in. Ankiecie Dotyczącej Organów z 1982 r. oraz w protokołach wizytacji organów Archidiecezji Katowickiej z lat 2002-2007. AJG,teczka Pszczyna.

Pszczyna, Kościół ewangelicki, s. 28

Kościół murowany, zbudowany w 1907 roku na miejscu poprzedniego, spalonego w 1905 roku. Organy niewymienione. Instrument wybudowała w 1907 roku firma Schlag und Söhne ze Świdnicy. Stojące na emporze powyżej głównego ołtarza organy, które otrzymały opus 780, posiadają 20 głosów i trakturę pneumatyczną. Wolnostojący stół gry, o dwóch manualach i pedale, odwrócony jest w taki sposób, że organista siedzi tyłem do balustrady i nawy kościoła.

Architektura szafy i prospektu nawiązuje do neobarokowego wystroju kościoła. Autor opracowania na temat tego instrumentu, Marek Urbańczyk, tak charakteryzuje strukturę zewnętrzną organów: „Prospekt jest strukturą jednosekcyjną, pięcioosiową, trójwieżową, w kształcie bramy triumfalnej i o płaskim konturze (w rzucie poziomym) [...]. Zarówno środkowa płaska wieża, jak i wieże skrajne zwieńczone są okazałym, przerywanym gzymsem, tworzącym jedną myśl architektoniczną”²¹. Prospekt dopełniają elementy snycerskie, złożone, posiadające cechy neobarokowe z elementami rokokowymi.

Organy zachowane są w stanie oryginalnym. Ostatnią gruntowną konserwację przeszły w latach 2018-2019. Wykonawcą remontu był organmistrz Marek Urbańczyk z Siemianowic przy współpracy organmistrza Edwarda Juchy.

Wisła Mała, s. 42-44

Kościół parafialny pw. Świętego Jakuba Starszego. Drewniany, na podmurowaniu ceglany, wzniesiony w latach 1775-1782, powiększony w 1923 roku. Organy wymienione z błędną datą, bez podania budowniczego. Badania, przeprowadzone przez autora w 1983 roku, pozwoliły na odkrycie wewnątrz szafy inskrypcji w formie wklejki pergaminowej o następującej treści: „Diese Orgel wurde im Jahre 1835 von dem Orgelbauer Herr Joseph Finkler aus Bielitz verfertigt, zur Zeit der Administration des Herrn Pfarrer Johann Galleja aus Lance und des hiesigen Organisten und Lehrer Conrad Barabasch Deutschweichsel am 18ten August 1835”²².

²¹ Por. Marek Urbańczyk, „Zintegrowany proces konserwatorski jako warunek rewitalizacji instrumentu zabytkowego, na przykładzie organów kościoła ewangelicko-augsburskiego w Pszczynie”, w: *Organy na Śląsku*, t. 7, red. Michał Duźniak (Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2020), 55-70.

²² Por. Julian Gembalski, „Inskrypcje i tabliczki firmowe jako źródło w badaniach nad organami śląskimi”, w: *Organy na Śląsku*, t. 5, red. Julian Gembalski (Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2014), 47-58. Tłumaczenie inskrypcji: „Te organy zostały w roku 1835 ukończone przez organmistrza Josepha Finklera z Bieliska, w czasie administracji [parafii] Księdza Proboszcza Johanna Galleja z Łąki i tutejszego organisty i nauczyciela Conrada Barabascha/Niemiecka Wisła, dnia 18 sierpnia

Inskrypcja potwierdza czas i autorstwo pozytywu, który jest unikatowym w skali Górnego Śląska instrumentem. Umieszczony jest na balustradzie chóru. Jego forma architektoniczna i rozwiązania konstrukcyjne przypominają barokowe pozytywy czeskie i morawskie. Ornamentyka, w postaci bogato rzeźbionych uszaków, parawanów w polach piszczałkowych i profilowanych gzymsów, nasuwa przypuszczenia o wcześniejszej proveniencji samej szafy, jednak nie jest to poparte źródłowo. Inskrypcja Finklera nie potwierdza tego przypuszczenia, można jednak przypuszczać, że Finkler zbudował nowy instrument w starej szafie. Zapisy archiwalne (sporządzone na potrzeby inwentaryzacji organów ówczesnej diecezji katowickiej w 1983 roku) mówią o pochodzeniu pozytywu ze starego kościoła w Bojszowach. Jest tam informacja z 1772 roku o sprzedaży starych organów przez ks. Latoszyńskiego z Bojszów księdzu Kroczkowi w Wiśle Małej (wówczas: Wisła Niemiecka, Deutschweichsel)²³. Ta data zbiega się z czasem wybudowania kościoła w Wiśle Małej (choć występuje niewielka różnica trzech lat, można uznać, że pozyskanie organów było okazją do ich zakupu, zanim ukończono budowę kościoła).

Bez względu na rezultaty dalszych badań archiwalnych należy uznać, że data 1835 jest datą powstania organów, nawet gdyby dotyczyło to samego instrumentu, a nie szafy i prospektu. W latach międzywojennych organami opiekowała się firma Klimosz i Dyrszlag. W 1924 roku remont miecha i strojenie wykonał pracownik tej firmy, Jan Wodarkiewicz. Pozytyw został w tym czasie (prawdopodobnie przez tę samą firmę) wzbogacony o skromną sekcję pedałową, umieszczoną przy ścianie chóru.

Organy mają 5 głosów w manuale oraz jeden w pedale. Po 2009 roku wykonano gruntowną konserwację szafy i prospektu. Błędne datowanie i brak autorstwa powtarzane są niestety w różnych publikacjach, co jest rezultatem odwoływania się w pierwszym rzędzie do Katalogu Zabytków Sztuki.

Wisła Wielka, s. 44-46

Kościół parafialny pw. Trójcy Przenajświętszej. Kościół nie jest wymieniony w Katalogu, mimo że jest świątynią zabytkową, zbudowaną w 1869 roku. Pierwotnie należał do parafii w Brzeźcach.

Organy były pierwotnie instrumentem kościoła drewnianego w Brzeźcach. W dostępnych materiałach źródłowych (m.in. w ankiecie Ośrodka Dokumentacji Zabytków

1835 roku”. Inskrypcja nie była znana badaczom, czego wyrazem jest wymienienie pozytywu w pracy Ludwiga Burgemeistra („Der Orgelbau in Schlesien” (Frankfurt am Main: Verlag Wolfgang Weidlich, 1973), 334) jako instrumentu anonimowego, za omawianym w niniejszym artykule Katalogiem Zabytków Sztuki.

²³ Ankieta Dotycząca Organów, 1983 (AJG,teczka: Wisła Mała).

z 1970 roku) określone są jako „sprowadzone z Brzeźc”. Do kościoła w Wiśle Wielkiej sprowadzono je po 1912 roku, kiedy to w Brzeźcach, w wybudowanym w 1909 dużym, murowanym kościele zainstalowano organy Martina Bindera z Regensburga. Badania i prace konserwatorskie przeprowadzone przez Martę Kogut pozwoliły na określenie autora organów, którym jest Heinrich Dürschlag z Rybnika²⁴. Instrument charakteryzuje się konstrukcją, którą organmistrz stosował w wielu małych instrumentach, co pozwoliło na jednoznaczne ustalenie autorstwa²⁵. Przeprowadzona przez Martę Kogut konserwacja i rekonstrukcja organów, ukończona w 2020 roku, przywróciła im pełną sprawność techniczną i muzyczną. Instrument posiada 8 głosów (6 w manuale, 2 w pedale), wiatrownice klapowo-zasurowe i mechaniczną trakturę.

Glosa

Przedstawiony w niniejszym opracowaniu materiał ukazuje różnice w identyfikacji, a co za tym idzie – w opisie zabytkowych organów, w zależności od czasu podjęcia badań oraz przyjętej metody badawczej. Celem Katalogów Zabytków Sztuki nie był kompletny opis organów, a jedynie zwrócenie uwagi na ich obecność w kościele i próbę bliższego określenia czasu ich powstania. Podobne podejście i cel cechowały inwentaryzatorów w stosunku do innych elementów wyposażenia zabytkowych kościołów. Z pewnością łatwiejsze było uchwycenie cech stylistycznych ołtarzy, kościelnych mebli, takich jak balaski, konfesjonały czy ławki, niż organów, które w historii sztuki traktowane były raczej powierzchownie. Ostatecznym celem inwentaryzacji było uchwycenie stanu posiadania w zakresie obiektów zabytkowych, co przekładało się na ocenę dorobku kulturowego kraju. Służyła temu szeroko zakrojona akcja inwentaryzacyjna, pozwalająca na rozpoznanie zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym zabytkowych obiektów architektury i sztuki. W tym szczytnym założeniu organy nie miały tak silnych odniesień, jak np. ołtarze. Przykładem może być kwalifikacja stylistyczna szaf i prospektów organowych. Brak opracowań na temat typologii prospektów, z całym arsenałem szczegółowych pojęć, był także przeszkodą do wiarygodnego opisu organów²⁶. Szczególnym utrudnieniem w tworzeniu bazy

²⁴ Por. Marta Kogut, „Organy kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Wiśle Wielkiej – odkrycia w trakcie prac konserwatorskich”, w: *Organy na Śląsku, t. 8, red. Michał Dużniak (Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2021), 299-309.*

²⁵ Podobne rozwiązania konstrukcyjne Dürschlag zastosował m.in. w Ruptawie (dziś w Cielmicach), Ćwiklicach (dziś w Muzeum Organów Śląskich w Katowicach), Krzyżowicach, Kłodnicy i in.

²⁶ Pionierami badań nad prospektami i ich systematyką architektoniczno-plastyczną oraz typologią w aspekcie stylu była prof. Ewa Smulikowska oraz prof. Jacek

zabytków ruchomych kościołów zabytkowych był – jak wspomniano już wcześniej – brak przygotowania organologicznego inwentaryzatorów, co skutkowało błędnymi opisami lub pominięciem wielu organów. W omawianym katalogu pominięto aż 10 instrumentów (choć były to instrumenty zabytkowe), a 3 wymienione zostały z przybliżonym jedynie odniesieniem do czasu powstania, i to w oparciu o cechy zewnętrzne (np. „organy z XVII wieku”).

Porównanie opisów organów zabytkowych sporządzonych przed pięćdziesięciu laty ze stanem dzisiejszej wiedzy jako rezultatu rozwiniętych już w Polsce badań nad ich historią i konstrukcją wskazuje na konieczność ciągłej jej weryfikacji. Ukazuje też, jak wielowątkowy jest proces badawczy związany z organami. Może on dotyczyć jednego tylko obiektu, zmieniającego się w ciągu wieków na skutek przebudów oraz modyfikacji, jak i grupy organów, będących dziełem jednego budowniczego. Konieczne jest też badanie ściśle instrumentologiczne, którego celem jest określenie autentyczności poszczególnych elementów organów i rozdzielenie elementów oryginalnych od nawarstwień kolejnych epok. Uzupełnieniem jest konfrontacja rezultatów badań instrumentologicznych z wiedzą opartą na materiałach archiwalnych. Dotyczy to tak ważnego elementu identyfikacji organów jako obiektu zabytkowego, jak relacja między jego strukturą zewnętrzną (szafa, prospekt) a samym instrumentem. Szczególnym składnikiem tej identyfikacji jest stylistyka zespołu brzmieniowego, a więc dyspozycji, cech dźwiękowych i proporcji poszczególnych sekcji, właściwości wynikających z intonacji. Określenie cech brzmieniowych organów wymaga dodatkowo wiedzy z historii muzyki i znajomości funkcji organów na przestrzeni dziejów. Z kolei do opisu prospektu i elementów dekoracyjnych, a także programu ideowego kompozycji przestrzennej konieczna jest szeroka wiedza z historii sztuki.

Już te wszystkie przytoczone uwarunkowania wskazują na konieczność posiadania wiedzy specjalistycznej, nabywanej podczas studiów muzykologicznych, badań nad muzyką organową, a także poprzez praktykę organoznawczą i organmistrzowską. Nie oznacza to, że spełnienie wszystkich warunków niezbędnych w pracy badawczej przyniesie stuprocentowy rezultat. Powstające od wielu lat prace naukowe o organach zabytkowych zawierają nieuniknione przeoczenia, wnioski oparte na hipotezach czy wręcz błędy, które poprawiane zostają w trakcie kolejnych badań, opartych na nowych metodach i odkryciach. Szereg polskich prac organologicznych miało charakter pionierski i otworzyło drogę dla kolejnych badaczy. Taki charakter miała fundamentalna, pierwsza tego typu książka naukowa poświęcona polskim organom – dzieło Jerzego

Radziewicz-Winnicki. Ich prace zostały zainspirowane badaniami, jakie w Polsce rozpoczął najwybitniejszy organolog powojenny – prof. dr hab. Jerzy Gołos.

Gołosa pt. *Polskie organy i muzyka organowa*²⁷. Autor wykorzystał wszystkie dostępne wówczas materiały, w tym Katalogi Zabytków Sztuki, przenosząc do swej pracy zawarte w nich informacje o organach. Ta praca była pierwszą po wojnie akcją inwentaryzacyjną, przeprowadzoną przez Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie metodą ankietową. Pomimo braków w opracowywanych ankietach, akcja przyniosła olbrzymi materiał do stworzenia pierwszej bazy danych o organach w Polsce. I tutaj, podobnie jak w opracowywanych Katalogach Zabytków Sztuki, pojawiły się problemy dotyczące fachowej identyfikacji organów w zakresie ich opisu instrumentologicznego, historii, datowania czy autorstwa. Ankiety sporządzane były przez osoby o różnym przygotowaniu, głównie przez organistów i duchownych, stąd jakość zawartego w nich materiału faktograficznego jest bardzo różnorodna. Niemniej są niezwykle ważnym dokumentem i bazą do powstających po 1970 roku szczegółowych opracowań i ważnym świadectwem procesu badawczego.

Tworzenie baz danych organów w Polsce trwa nadal. Służą temu dwa portale internetowe: Polskie Wirtualne Centrum Organowe oraz Musicam Sacram. W obu znajdują się bazy instrumentów, zawierające różnej jakości opisy historyczno-techniczne, a także materiał ikonograficzny. Autorami opisów nie zawsze są zawodowo przygotowani organolodzy, stąd w niektórych wypadkach pojawia się problem ich wiarygodności. Czasami autorami są pasjonaci organów i organiści-amatorzy, choć zdecydowana większość autorów wywodzi się z kręgu osób zawodowo zajmujących się organistyką bądź organologią.

Dla poznawania dziejów organów w Polsce, w tym na bogatym w instrumenty Śląsku, szczególne znaczenie ma działalność placówek naukowych wyższych uczelni. Należą tu instytuty muzykologii na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, na Uniwersytecie Opolskim, Uniwersytecie Fryderyka Chopina w Warszawie, a także katedry organów i muzyki kościelnej przy Akademii Muzycznych w Katowicach i Gdańsku. W tym ostatnim ośrodku powstała jedna z pierwszych inicjatyw organizacji konferencji naukowych poświęconych organom i muzyce organowej²⁸, która zaowocowała wielotomową serią wydawniczą. W Katowicach pierwsza konferencja naukowa „Organy na Śląsku” została zor-

²⁷ Jerzy Gołos, *Polskie organy i muzyka organowa* (Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1972). Uzupełnieniem pracy Jerzego Gołosa był część poświęcona prospektom organowym staropolskich organów autorstwa Ewy Smulikowskiej. Niejako wstępem do problematyki zabytkowych organów w Polsce była wcześniejsza publikacja Jerzego Gołosa: *Zarys budowy organów w Polsce* (Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1966).

²⁸ *Organy i Muzyka Organowa* – seria wydawnicza Państwowej Wyższej Szkoły Muzycznej (później Akademii Muzycznej) w Gdańsku. Pierwszy tom ukazał się w 1977 roku, pod redakcją naukową Pawła Podejki i in. Do chwili obecnej ukazało się 16 tomów.

ganizowana w 1984 roku, co stało się przedsięwzięciem cyklicznym i zaowocowało wydaniem 10 tomów prac źródłowych o tym samym tytule²⁹. Przed paru laty podobna inicjatywa pojawiła się na Uniwersytecie Opolskim. Pokłosiem tego przedsięwzięcia jest seria wydawnicza, publikowana najpierw pod tytułem „Śląskie Organy”, następnie – od 2018 roku – jako periodyk *Folia Organologica*³⁰. Badania nad organami prowadzą także sporadycznie inne uczelnie³¹. Koordynacją badań w skali ogólnopolskiej, w tym procesem inwentaryzacyjnym, zajmuje się od kilku lat Narodowy Instytut Dziedzictwa przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego w Warszawie. Przewodniczącą zespołu jest dr hab. Małgorzata Trzaskalik-Wyrwa.

Droga do uznania znaczenia organów dla kultury narodowej i kultury muzycznej w Polsce była długa i pełna trudności. Powojenne lata nie sprzyjały organom z powodów czysto ideologicznych, na co nakładał się także, wspomniany już wielokrotnie, brak fachowców. Należy mieć nadzieję, że bogactwo tego dziedzictwa nadal będzie ukazywane w postaci inicjatyw naukowych i publikacji, a także muzyki organowej, dla której organy zostały stworzone.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Gembalski, Julian. „Inskrypcje i tabliczki firmowe jako źródło w badaniach nad organami śląskimi”. W: *Organy na Śląsku*, t. 5, red. Julian Gembalski, 47-64. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2014.

²⁹ Organy na Śląsku – seria wydawnicza zawierająca materiały pokonferencyjne, wydawana przez Akademię Muzyczną w Katowicach, pod redakcją Juliana Gembalskiego (tomy 1-7) oraz Michała Duźniaka i J. Gembalskiego (tomy 8-10). W Akademii Muzycznej w Katowicach działa także od 2004 roku Muzeum Organów Śląskich oraz od 2018 Archiwum Organologiczne.

³⁰ Konferencje „Śląskie Organy” organizowane są od 2007 roku przez Zakład Muzyki Kościelnej i Wychowania Muzycznego Wydziału Teologicznego UO oraz Studium Muzyki Kościelnej, pod redakcją ks. Grzegorza Poźniaka i ks. Piotra Tarlińskiego.

³¹ Dorobek polski w zakresie badań nad organami, w tym organami zabytkowymi, zawarty został w fundamentalnej pracy dr hab. Marii Szymanowicz z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, pt. *Polska Bibliografia Organów*. Pięć tomów tej publikacji, wydawanej od 2011 roku, ukazuje ogrom zagadnień, jakie podejmują badacze i publicyści polscy, zajmujący się problematyką organów we wszystkich jej aspektach.

- Gembalski, Julian. „*Odnalezione elementy zabytkowych organów kościoła św. Marcina w Ćwiklicach i ich adaptacja do celów muzealnych*”. W: *Organy na Śląsku*, t. 3, red. Julian Gembalski. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2004.
- Gembalski, Julian. „Nie zachowane organy zabytkowe na terenie Archidiecezji Katowickiej”. W: *Organy na Śląsku*, t. 3, red. Julian Gembalski, 11-82. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2004.
- Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. 6: *Województwo Katowickie*, red. Izabela Rejduch-Samkowa i Jan Samek, z. 10: Powiat Pszczyński. Katowice: Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk i Wojewódzki Konserwator Zabytków w Katowicach, 1961.
- Kogut, Marta. „Protokoły wizytacyjne dawnych dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego”. W: *Organy na Śląsku*, t. 3, red. Julian Gembalski. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2004.
- Kogut, Marta. „Organy kościoła pw. Trójcy Przenajświętszej w Wiśle Wielkiej – odkrycia w trakcie prac konserwatorskich”. W: *Organy na Śląsku*, t. 8, red. Michał Duźniak, 299-309. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2021.
- Lachowski, Mirosław. *Historia organów w kościele pw. Wszystkich Świętych w Pszczynie*. Cieszyn: Stowarzyszenie Cieszyński, 2013.
- Urbańczyk, Marek. „Organy Heinricha Dürschlaga z 1864 roku w kościele św. Michała Archaniola w Krzyżowicach”. W: *Organy na Śląsku*, t. 3, red. Julian Gembalski. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2004.
- Urbańczyk, Marek. „Zintegrowany proces konserwatorski jako warunek rewitalizacji instrumentu zabytkowego, na przykładzie organów kościoła ewangelicko-augsburskiego w Pszczynie”. W: *Organy na Śląsku*, t. 7, red. Michał Duźniak, 55-70. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego, 2020.
- Archiwum Archidiecezjalne w Katowicach – zespoły archiwalne parafii: Bojszowy Stare, Brzeźce, Golasowice, Góra, Grzawa, Krzyżowice. Łąka, Miedźna, Pszczyna, Wisła Wielka.
- Archiwum Juliana Gembalskiego, Ankiety Dotyczące Organów, Protokoły Wizytacji przeprowadzonych przez autora w latach **1985-2023**.
- Gembalski, Julian. *Wypisy archiwalne dotyczące organów Archidiecezji Katowickiej* (zbiór otwarty, prowadzony od 1975 roku, maszynopis).

OPRACOWANIA

- Brylla, Wolfgang J. „Nieznany-znany organmistrz głubczycki J.M.V.Haas”. W: *Śląskie organy*, t. 3, red. Grzegorz Poźniak i Piotr Tarliński, 171-197. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, 2013.
- Burgemeister, Ludwig. *Der Orgelbau in Schlesien*. Frankfurt am Main: Verlag Wolfgang Weidlich, 1973.

- Gembalski, Julian. *Muzeum Organów Śląskich. Opracowanie naukowe*. Katowice: Akademia Muzyczna im. Karola Szymanowskiego w Katowicach, 2013.
- Gołos, Jerzy. *Polskie organy i muzyka organowa*. Warszawa: Instytut Wydawniczy PAX, 1972.
- Gołos, Jerzy. *Zarys budowy organów w Polsce*. Bydgoszcz: Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, 1966.
- Kruczek, Jan. *Z dziejów budowy organów na Ziemi Pszczyńskiej*. Pszczyna: Wyd. Towarzystwo Miłośników Ziemi Pszczyńskiej, 1983.
- Poźniak, Grzegorz. *Johann Mathias Vinzenz Haas (1812-1899) – działalność organmistrzowska na Opolszczyźnie*. Opole: Sindruk, 2023.
- Płazak, Ignacy. *Pszczyna. Zabytki miasta i regionu. Przewodnik po muzeum*. Pszczyna: Muzeum Wnętrz Pałacowych w Pszczynie, 1974.
- Szlakiem drewnianych kościołów Archidiecezji Katowickiej* [red. Mirella Gontarz i Leszek Makówka]. Katowice: b.w., b.r.